

The Future of Shiite Political Islam in Iran

Yousef KhanMohamamadi

Corresponding Author, Ph.D. in Political Sciences, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran. yemami54@gmail.com

Mohammad Bagher Khorramshad

Professor of political Science in Faculty of Law and political Sciences, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran. mb.khorramshad@gmail.com

Abstract

The phenomenon known as the political Islam is one of the most important phenomena affecting politics, security and culture in the contemporary world. Any fate that the political Islam faces will affect the politics, government, culture and security of Islamic countries, as well as the international arena. This influence on Iran, as the most prominent example of Shiite political Islam in power, is more determinant. Various events, trends and driving forces influence the political Islam evolutions. Futuristic methods can help to understand the trends and drivers of political Islam. The main purpose of the study is to outline the probable futures of Shiite political Islam based on Velayah in Iran. In this study, with the methods of trend analysis, two-stage Delphi and a panel of experts, an attempt was made to identify the most important trends in Shiite political Islam based on Velayah in Iran and to identify the key driving forces. The results showed that the five drivers of "Iran's influence on the West Asian region", "The growth and development of the political Islam in the Islamic world", "The efficiency of the system of Iran's government", "The issue of Palestine and Israel", and "The strength of the resistance front in the region and the victory of Iran's allies" have the highest consensus and importance among experts, and determine the future of Shiite political Islam in Iran. By analyzing the events, the trends and the driving forces, it seems that in the future, the republic dimension in Iran will gradually become more prominent and its regional presence will be reinforced.

Keywords: Political Islam, Shiite Islam, Futurology, Trend analysis

آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران^۱

یوسف خان محمدی

نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران yemami54@gmail.com

محمدباقر خرمشاد

استاد علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران mb.khorramshad@gmail.com

چکیده

پدیده‌ای که از آن با عنوان اسلام سیاسی یاد می‌شود، از مهم‌ترین پدیده‌های مؤثر بر سیاست، امنیت و فرهنگ در دنیای معاصر است. هر سرنوشتی که اسلام سیاسی با آن روبه‌رو شود، بر عرصه سیاست، حکومت، فرهنگ و امنیت کشورهای اسلامی و همچنین بین‌الملل تأثیر خواهد گذاشت. این تأثیر بر ایران، به‌عنوان مشهودترین نمونه اسلام سیاسی شیعی مستقر در قدرت، تعیین‌کننده‌تر است. رویدادها، روندها و پیش‌بینی‌های متعددی بر تحولات اسلام سیاسی اثرگذار است. استفاده از روش‌های آینده‌پژوهی به شناخت روندها و پیش‌بینی‌های اسلام سیاسی کمک می‌کند. هدف اصلی پژوهش نیز ترسیم دورنمایی از آینده‌های احتمالی اسلام سیاسی شیعی-ولایی در ایران است. در این پژوهش، با روش‌های تحلیل روند، دلفی دومرحله‌ای و پانل خبرگان، تلاش شد تا مهم‌ترین روندهای حاکم بر اسلام سیاسی شیعی-ولایی در ایران، شناسایی و نیروهای پیشران کلیدی تعیین شود. نتایج تحقیق نشان داد که پنج پیشران «توسعه نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا»، «رشد و توسعه اسلام سیاسی در جهان اسلام»، «کارآمدی نظام»، «مسئله فلسطین و اسرائیل»، و «قدرت جبهه مقاومت در منطقه و پیروزی متحدان ایران» از بالاترین اجماع و اهمیت در بین صاحب‌نظران برخوردارند و آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران را رقم می‌زنند. با تحلیل رویدادها، روندها و پیش‌بینی‌ها به نظر می‌رسد در آینده، بُعد جمهوریت در ایران، به‌تدریج پررنگ‌تر و حضور منطقه‌ای نیز تقویت خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: اسلام سیاسی، اسلام شیعی، آینده‌پژوهی، تحلیل روند

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۱/۱۳ تاریخ بازبینی: ۰۰/۰۳/۱۱ تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۳/۲۹

فصلنامه راهبرد، دوره ۳۰، شماره ۹۸، بهار ۱۴۰۰، صص ۵-۳۶

۱. این یک مقاله دسترسی آزاد تحت مجوز [CC BY-NC-ND](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) است.

مقدمه

پدیده‌ای که پیش از انقلاب اسلامی ایران، با عناوین احیاگری، خیزش اسلامی، اصلاح‌طلبی اسلامی، رنسانس اسلامی، بیداری اسلامی و غیره در جریان بود، بیشتر با نام جنبش‌ها و نهضت‌های اسلامی شناخته می‌شد. پس از وقوع شالوده‌شکن و خارق‌العاده انقلاب اسلامی ایران و تأثیرات عمیق، پرشتاب و گسترده آن بر همه جوامع اسلامی، از اصطلاحات جدیدی برای نامیدن آنچه قبلاً جنبش‌های اسلامی نامیده می‌شد، استفاده کردند (دهقانی & اسماعیلی مازگر، ۱۳۹۵). واژگانی نظیر بنیادگرایی اسلامی، رادیکالیسم اسلامی و اسلام سیاسی، به‌ویژه در رسانه‌های غربی، بیشترین کاربرد را یافتند ولی هیچ‌یک از واژگان جدید به اندازه اسلام سیاسی مقبولیت و شهرت نیافت (خرمشاد & همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۳۷۷). اسلام سیاسی پس از انقلاب اسلامی در پهنه وسیعی از کشورها و ملت‌های اسلامی اثر گذاشت؛ به‌قول اسپوزیتو، برخی جنبش‌ها پدید آمدند، برخی فعال و برخی رادیکالیزه شدند (اسپوزیتو، ۱۳۸۲، ص. ۱۳-۵۴). پس از تحولات مرتبط با فروپاشی بلوک کمونیسم که به اسلام سیاسی فرصت رشد داد، مهم‌ترین تحولات، تحولات ناگهانی و پیچیده چند سال اخیر در غرب آسیا و شمال آفریقا بود که با عناوین و اسامی مختلفی، از بهار عربی و بیداری اسلامی تا بیداری انسانی و زمستان عربی، مورد خطاب قرارگرفت (اسپوزیتو، ۱۳۹۶، ص. ۳۳۱) تحولاتی که از منظر برخی اسلام‌خواهان، فرصتی بود تا چهره کشورهای این مناطق، با رهایی از استبداد و حکمرانان هم‌پیمان غرب، چهره‌ای اسلامی با قرائت صلح و دوستی بین مسلمانان و قدرتمند در برابر دنیای غرب شکل گیرد. برخی

شعارها و اقدامات ضدآمریکایی و ضداسرائیلی انقلابیون در مصر، تونس و ...، این گمانه را تقویت کرد اما تحولات وقتی به سوریه رسید، با پیچیدگی ویژه‌ای روبه‌رو شد. سوریه در محوری واقع است که به آن محور مقاومت می‌گویند؛ این درحالی است که عراق اخیراً از دست حکمرانان ضدایرانی و دیکتاتور، خارج شده و به جرگه دوستان ایران درآمده بود. هم‌زمان با تحولات سوریه، در عراق، تصفیه بعضی‌های صدامی از سیستم که عمدتاً از نظر مذهبی از اهل سنت بودند، این گروه را بیش‌ازپیش از حکومت مرکزی، ناراضی می‌کرد. آمریکا به‌عنوان اشغالگر، با مخالفت نوری مالکی، نخست‌وزیر وقت مجبور شد بیشتر نیروهایش را از عراق بیرون ببرد، اما همچنان در تحولات این کشور مؤثر بود و سعی می‌کرد با حمایت کم‌وبیش از مخالفان دولت مرکزی تحت تسلط گروه‌های شیعی، بر بغداد فشار وارد کند. ناراضی‌هایی از مشکلات اقتصادی و اجتماعی ناشی از اشغال برخاسته بود، اما با مداخلات مخالفان بیرونی دولت جدید عراق، همانند عربستان و ترکیه که از روی کارآمدن دولت دوست ایران در بغداد، احساس غبن می‌کردند، مشکلات، چهره مذهبی و درنهایت، صورت امنیتی به خود گرفت. القاعده عراق تحت‌عنوان حمایت از اهل سنت، حملات خون‌باری ترتیب داد و چندی بعد هم با اشغال شهر فلوجه، «دولت اسلامی^۱» اعلام کرد. دولت اسلامی عراق با گسترش دامنه عملیات و حضور و یارگیری از بین مبارزان مسلح در سوریه، به «دولت اسلامی در عراق و شام^۲» تغییر نام داد. این دولت را مخالفانش با عنوان اختصاری «داعش» نامیدند. داعش پس از تصرف موصل، با خطابه ابوبکر بغدادی و با اشاره به آموزه‌های ابوالاعلی مودودی، خود را «خلافت اسلامی» نامید. داعش، برخلاف القاعده، ضمن تلاش برای تصرف سرزمینی مشخص برای برپایی دولت، محاربه با دشمن نزدیک و داخلی را، که شیعیان و روافض و حکومت‌های مرتد می‌داند، اولی‌تر از جنگ با دشمن دور می‌داند. این چرخش نظری عملی که با تکفیر دیگر مخالفان حتی اهل سنت همراه است، در نوع خود پدیده‌ای خاص به‌شمار می‌رود.

1. Islamic State

2. ISIS

برخی مراجع دینی مانند الازهر مصر و برخی محققان (برزگر، ۱۳۹۲) داعش را خوارج عصر حاضر می‌دانند، برخی آن را نشانه تقابل تاریخی اهل سنت و تشیع می‌شمارند، برخی آن را پدیده‌ای امنیتی و فراتر از کشاکش مذهبی عنوان می‌کنند و برخی نیز ادامه جریان اسلام سیاسی برخاسته از اخوان تا القاعده می‌دانند که از سلفی‌گری تکفیری نشأت گرفته است. خلافت داعشی امروزه زیر حملات قوات مرکزی عراق و سوریه و هم‌پیمانان آنها از هم پاشیده و هسته‌هایی مخفی و «گرگ‌هایی تنها» از آنها باقی مانده و به نقاطی چون افغانستان نقل مکان کرده است. خیزش‌های سیاسی شیعیان در بحرین و عربستان و به‌ویژه یمن نیز هم‌زمان با این تحولات جریان دارد و انصارالله یمن و حوثی‌های زیدی که به قرائت اسلام سیاسی ایرانی نزدیک‌اند، در شمال یمن، قدرت‌نمایی می‌کنند.

تقابل قرائت‌های مختلف از اسلام سیاسی سنی و شیعی، هم‌ساز با غرب یا ناساز با آن، میانه‌رو، مسالمت‌جو، ستیزه‌گر و تکفیرنما، سؤالات و ابهامات متعددی را پدید آورده است که مهم‌ترین آن، آینده اسلام سیاسی است. بدین ترتیب، مسئله پژوهش، کشف و تبیین سمت و سوی آینده اسلام سیاسی و به‌طورخاص در این پژوهش، سمت و سوی آینده اسلام سیاسی شیعی - ولایی و پیشران‌های مؤثر در ترسیم آن است. سؤال اساسی پژوهش این است که نیروهای پیشران کلیدی شکل‌دهنده آینده اسلام سیاسی شیعی-ولایی در ایران در افق ۱۴۱۰ ه.ش کدام‌اند؟

۱. چارچوب مفهومی و پیشینه پژوهش

۱-۱. چارچوب مفهومی

بیشتر آینده‌پژوهان، آینده‌پژوهی را روشی اکتشافی و تفسیری می‌دانند و معتقدند که استفاده از چارچوب نظری در این‌گونه مطالعات، لازم نیست یا غیرممکن است. موسوی‌نیا با تقسیم روند آینده‌پژوهی به دو بخش اکتشافی و هنجاری، معتقد است استفاده از چارچوب نظری در مرحله اکتشافی، ممکن اما محدودیت‌زاست، ولی در مرحله هنجاری برای آینده‌سازی، سناریوسازی و تجویز، می‌توان بهره برد. در مطالعات کیفی-تفسیری، هرچند از چارچوب نظری

استفاده نمی‌شود؛ ولی پژوهشگر با ذهن نظری به توصیف و تفسیر می‌پردازد (موسوی نیا، ۱۳۹۸). با توجه به اینکه پژوهش حاضر، اکتشافی، غیرهنجاری و غیرتجویزی است، پیشاپیش، نظریه‌ای خاص را به‌عنوان چارچوب تحقیق در نظر نگرفته است ولی از «اسلام سیاسی» به‌عنوان چارچوب مفهومی استفاده می‌کند.

۱-۱-۱. اسلام سیاسی

مسلمانان عمدتاً بر این باورند که ذات اسلام، سیاسی است و به لحاظ سنتی در اسلام، دین و سیاست از هم جدا نیستند (مک لین، ۱۳۸۱، ص. ۴۱۷) تولد اسلام با سیاست و حکومت بوده است و اسلام سیاسی موضوعیتی ندارد، اما چون در دنیای غرب، سیاست و دیانت را از هم جدا کرده‌اند اسلام فعال کنونی را که به سیاست و حکومت توجه دارد، اسلام سیاسی می‌نامند. در واقع، اسلام سیاسی، اصطلاحی عام است که بر همه نوع گرایش مرتبط با سیاست در جوامع اسلامی، فراگیری دارد. برخلاف بنیادگرایان، اسلام‌گرایان سیاسی، عمدتاً جنبه‌های سکولار و فرهنگی غرب را نفی و از دستاوردهای علمی و فنی استقبال می‌کنند (حسینی زاده، ۱۳۹۵، ص. ۱۷-۱۸) به‌عبارتی، اسلام سیاسی در پاسخ به مشکلات پیش‌روی مسلمانان، علاوه بر رجوع به «خود مسلمان»، از «دیگری غیرمسلمان» نیز بهره می‌برد (نصر، ۱۳۷۴، ص. ۱۷۹-۱۸۰).

۱-۱-۲. گونه‌های اسلام سیاسی

محققان اسلامی و غربی، تقسیم‌بندی‌های مختلف ولی تاحدودی مشابه از طیف‌های منتسب به اسلام سیاسی مطرح می‌کنند. اولین تقسیم‌بندی، تقسیم‌بندی به دو شاخه اصلی شیعه و سنی است (قادری، ۱۳۸۹). بعد از تقسیم‌بندی شیعی و سنی؛ اخباری‌گری و اصولی‌گری و عقلی و نقلی، مهم‌ترین تقسیم‌بندی‌های فکری در درون گرایش‌های اسلامی به‌شمار می‌روند. این گرایش‌ها توابع عملی هم دارند که در مواجهه با عنصر بیرونی یعنی استعمار، غرب و جهان مدرن، به شاخه‌هایی چون بنیادگرایی (فوندامنتالیسم)، رادیکالیسم (افراط‌گرایی)، اصول‌گرایی، میان‌گرایی سازشی و سازشی غرب‌گرایانه دسته‌بندی می‌شوند. البته اصطلاحات

بنیادگرایی، اصول‌گرایی، رادیکالیسم، اسلام‌گرایی و اسلام سیاسی، بار معنایی یکسانی ندارند (بهر روز لک، ۱۳۸۳). بنیادگرایی و رادیکالیسم در زمینه فرهنگ غربی، بار معنایی کاملاً منفی دارند اما بار منفی اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی است (سعید، ۱۳۹۰، ص. ۱۲-۲۹). برخلاف اصطلاحات اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی، مفاهیمی چون بنیادگرایی و رادیکالیسم، بیانگر کلیت ماهیت حرکت اسلامی معاصر نبوده و جامع نیستند (Fuller, 2002). سیداحمد موثقی (۱۳۷۴) نیز، بنیادگرایی را در برابر رادیکالیسم اسلامی به کار برده است. جریان رادیکالیسم از نظر وی، جریان عقل‌گرا را در برمی‌گیرد و صفتی است که برای توصیف کنش سیاسی و در مواردی به‌عنوان صفت اندیشه به کار رفته است (موثقی، ۱۳۷۴، ص. ۹۳-۱۱۰). از منظر کنش‌گری درون دینی نیز، حمید صالحی، از سه گونه انقلابی-شیعی، سلفی و اخوانی به موضوع پرداخته است (صالحی، ۱۳۹۱). دوران و ایلماز (۲۰۱۳) چهار دسته: انقلابی-شیعی ایران، سلفی-وهابی عربستان، میانه‌رو ترکیه و مدل در حال ظهور مصر را (در دوره برآمدن اخوان به عرصه سیاسی در مصر) به‌عنوان گونه‌های اسلام سیاسی مطرح می‌کنند. البته آنها در نهایت بر سه مدل ایرانی، ترکیه‌ای و سعودی، متفق‌القول‌اند (Duran & Yilmaz, 2013).

از آنجایی که اصطلاح اسلام سیاسی عمدتاً بعد از انقلاب اسلامی ایران از جانب غربی‌ها مطرح شده و ناظر به کنش سیاسی در برابر غرب است، تقسیم‌بندی مشخص پژوهش حاضر از گونه‌های اصلی اسلام سیاسی به شرح ذیل است:

الف. ایرانی - شیعی - ولایی (انقلابی)

ب. اخوانی - شبه لیبرالی

ج. وهابی - تکفیری

۱-۱-۲-۱. اسلام شیعی-ولایی

اسلام شیعی، با استناد به فعل و قول پیامبر، خود را اسلام ناب و اصیل و حکومت و خلافت مسلمین را حق الهی امام معصوم، امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام و فرزندان ایشان تا امام مهدی موعود می‌داند. بنابر اعتقاد شیعیان، در زمان ظهور و حضور امام معصوم، دیگران، مشروعیت حکمرانی ندارند ولی در زمان غیبت

معصوم، این وظیفه برعهده نواب عام امام نهاده می‌شود که همان علما و فقهای دین هستند. نظریه ولایت فقیه از این مسیر نضج گرفته و بالیده و به همت امام خمینی در ایران به ثمر نشسته است. امام خمینی، ولایت فقیه را شعبه‌ای از ولایت رسول‌الله می‌دانست. طبق این اعتقاد، ولی فقیه، به جز شأن رسالت پیامبر و امامت امامان معصوم، دیگر شئون آنها در ولایت بر مسلمانان را در اختیار دارد که شأن سیاسی از جمله آنهاست: «ولایت فقیه یک چیزی است که خدای تبارک و تعالی درست کرده است. همان ولایت رسول‌الله هست» (امام خمینی، ۱۳۵۸). باتوجه به این نگاه اعتقادی است که شیعیانی که به ضرورت حکومت در دوران غیبت معتقدند، درهرجایی که باشند ولی فقیه حاضر در تنها حکومت شیعی-ولایی جهان، ایران، را نایب امام زمان و خود را به پیروی موظف می‌دانند. علاوه بر ایران، اسلام سیاسی ولایی، در همه جوامع شیعی نفوذ معنوی دارد. برجسته‌ترین این نفوذ ولایی، در لبنان است. این حزب، با حمایت‌های ایران، توانسته است علاوه بر ارتقای جایگاه شیعیان در لبنان، به اشغالگری رژیم صهیونیستی در این کشور خاتمه دهد. همچنین این حزب در ماجرای داعش، ضمن هم‌پیمانی با ایران و حکومت سوریه- که علوی است- به همراه گروه‌های شیعه از دیگر نقاط از جمله افغانستانی‌ها (فاطمیون)، پاکستانی‌ها (زینیون)، عراقی‌ها (حیدریون) در محور موسوم به «محور مقاومت» عمل کرده و با گروه تروریستی داعش و دیگر گروه‌های تروریستی در سوریه که عمدتاً گروه‌های منتسب به سلفی‌های تکفیری ستیزه‌جو و ملهم از معاویه هستند، جنگیده است. سید حسن نصرالله، دبیرکل حزب‌الله لبنان، خود را یک مقلد و فدایی ولی فقیه- حضرت آیت‌الله خامنه‌ای- در ایران می‌داند. او در سخنانی به مناسبت فرارسیدن عاشورای محرم ۱۴۴۱ ه.ق، آیت‌الله خامنه‌ای را «حسین زمان» در برابر یزیدهای زمان خطاب می‌کند: «ما در حال جنگ در نبرد بزرگ هستیم و آمریکا و اسرائیل می‌خواهند خیمه‌گاه ما را محاصره کنند. امروز فرمانده خیمه‌گاه ما، امام خامنه‌ای و مرکز آن جمهوری اسلامی ایران است و آمریکا می‌خواهد آن را محاصره کند. به ترامپ و نتانیاهو می‌گوییم که ما قومی هستیم که نه محاصره، نه تحریم، نه فقر و نه گرسنگی، به

اراده ما خللی وارد نمی‌کند. در برابر آمریکا و اسرائیل به امام خامنه‌ای، می‌گوییم که ای فرزند حسین (ع)، ما تو را تنها نمی‌گذاریم» (نصرالله، ۱۳۹۸). بسیاری از گروه‌های شیعی عراقی نیز همچون حزب‌الله لبنان می‌اندیشند. شیعیان عراق بعد از سقوط صدام، با حمایت ایران و اکثریت نسبی جمعیتی توانستند بر مصدر امور قرار گیرند. غلظه عقیدتی و عاطفی که از قبل شکل گرفته بود در این زمان گسترده‌تر شد و با تحولات بعدی و برآمدن گروه تروریستی-ایدئولوژیکی داعش که دشمن شیعیان و اسلام انقلابی ایرانی به‌شمار می‌رفت، مستحکم شد. گروه‌هایی چون عصائب اهل‌الحق، النجباء، کتائب حزب‌الله، بدر و حدود چهل گروه جهادی که تحت‌عنوان حشدالشعبی شناخته می‌شوند، با فتوای آیت‌الله سیستانی و برای مقابله با داعش پدید آمدند که البته در صفوف خود، از اهل سنت، مسیحی و ... نیز دارند. تأمین سلاح و آموزش نظامی حرفه‌ای و مستشاری آنها را ایرانی‌ها برعهده داشتند. این گروه‌ها بارها اتحاد خود را با ایران و رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان ولی فقیه زمان ابراز داشته‌اند. گروه‌های شیعی در منطقه همچون الوفاق در بحرین، حزب‌الله حجاز در عربستان و گروه‌های شیعی در پاکستان، هند (به‌ویژه کشمیر) و افغانستان و جمهوری آذربایجان نیز برپایه اعتقاد قلبی با ایران پیوند دارند. در یمن هم، انصارالله زیدی مذهب، بعد از تحولات موسوم به بهار عربی- بیداری اسلامی، با دراختیارگرفتن صنعا و سپس حملات عربستان و امارات، مورد حمایت بیشتر ایران قرار گرفتند و پیوندشان را با ایران محکم کردند. محمدعبدالسّلام، سخنگوی انصارالله یمن، مرداد ۱۳۹۸ در دیدار با حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ولایت ایشان را در امتداد خط رسول اکرم صلی‌الله علیه و آله و سلّم و ولایت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام توصیف کرد (عبدالسّلام، ۱۳۹۸). احمدی و موسوی فهرستی از احزاب و گروه‌های شیعی تهیه کرده‌اند که با اضافاتی به شرح زیر است (احمدی & موسوی، ۱۳۸۹):

جدول ۱. احزاب سیاسی و گروه‌های شیعی در منطقه

سال تاسیس	کشور	نام حزب یا تشکل
۱۳۵۷	بحرین	جبهه اسلامی برای آزادی
۱۳۵۷	افغانستان	سازمان نصر
تقویت: ۱۳۵۷	عربستان	جنبش اصلاح طلب شیعیان
تقویت: ۱۳۵۷	پاکستان	سازمان دانشجویی امامیه
تقویت: ۱۳۵۸	عراق	حزب الدعوة
۱۳۵۸	پاکستان	نهضت اجرای فقه جعفری
۱۳۵۸	افغانستان	شورای انقلابی اتفاق اسلامی
۱۳۵۸	افغانستان	حرکت اسلامی
۱۳۵۸	افغانستان	حزب اسلامی رعد
۱۳۵۹	افغانستان	پاسداران جهاد اسلامی
۱۳۵۹	افغانستان	حزب‌الله
۱۳۵۹	افغانستان	سازمان فلاح
۱۳۶۱	لبنان	حزب‌الله
۱۳۶۱	عراق	مجلس اعلاى اسلامی
۱۳۶۵	افغانستان	حزب دعوت اتحاد اسلامی
۱۳۶۵	عربستان	جماعت حزب‌الله حجاز
۲۰۱۴ میلادی	فلسطین	صابرین
۱۳۸۰	بحرین	جمعیت وفاق اسلامی
۱۳۸۲	یمن	انصارالله
۴-۱۳۹۳	عراق	حشدالشعبی (عصاب اهل الحق، النجا، ...)

احمدی و موسوی (۱۳۸۹) با اضافات

۲-۱. پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت فزاینده اسلام سیاسی و لزوم بررسی روندهای حاکم بر آن، مطالعات متعددی به خصوص در خارج به واکاوی اسلام سیاسی پرداخته‌اند ولی مطالعات اندکی درخصوص اسلام سیاسی به ویژه آینده اسلام سیاسی شیعی-ولایی وجود دارد. با این حال در پژوهش‌های صورت گرفته، برخی وجوه و نقاط مشترک با تحقیق حاضر وجود دارد: آثار باورمندان به انقلاب اسلامی، عمدتاً نگاه خوش‌بینانه‌ای به آینده اسلام سیاسی دارند، اما بسیاری از نویسندگان غربی یا آنها که چندان با انقلاب اسلامی میانه‌ای ندارند، نگاه بدبینانه‌ای دارند و عرفی شدن و سکولاریسم را روندی غالب در آینده می‌پندارند.

ابوذر مظاهری (۱۳۹۸) در کتاب «افق تمدنی آینده انقلاب اسلامی»، انقلاب اسلامی را روندی در نظر گرفته است که با پشت‌سر گذاشتن مراحل پیروزی، نظام، دولت، کشور و تمدن اسلامی به اوج خود می‌رسد و در نهایت به ظهور و

حکومت جهانی حضرت مهدی (عج) متصل می‌شود. نویسنده، تحولات معرفتی و فرهنگی را در انقلاب اسلامی، مهم‌تر از تحولات سیاسی و اقتصادی می‌داند. علی‌داری (۱۳۹۴) در کتاب «آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی»، با بررسی روندها، مسائل عمده جهانی را از رهگذر تأثیرات متقابل بر جامعه ایران بررسی و در کنار مسائل اصلی جامعه ایران، ضمن تبیین نقاط قوت و دستاوردهای انقلاب اسلامی، مسائل فرهنگی-اجتماعی، سیاسی و رسانه‌ای را آسیب‌شناسی کرده است. محمدعلی حسینی‌زاده (۱۳۹۵) در کتاب «اسلام سیاسی در ایران»، معتقد است اسلام سیاسی ایرانی را می‌توان موفق‌ترین تجربه عینیت‌یافته گفتمان اسلام سیاسی در جهان اسلام، به‌شمار آورد. غلامرضا بهروزلک (۱۳۸۶)، نیز در کتاب «جهانی‌شدن و اسلام سیاسی در ایران» بر این باور است که در جهانی‌شدن، گفتمان مسلط، فرصت بیشتری برای اعمال تفوق خویش بر گفتمان‌های دیگر می‌یابد که نتیجه آن می‌تواند به نفع اسلام سیاسی نباشد.

اما آثار غربی، همان‌طور که اشاره شد، دید بدبینانه‌ای به آینده اسلام سیاسی دارند. یکی از این آثار از «اولیور روی»^۱ (۱۹۴۴) با عنوان «شکست اسلام سیاسی»^۲ است که می‌گوید: «پروژه اسلام‌گرایی به‌عنوان یک ایدئولوژی انقلابی که باعث تغییر از بالا می‌شود، به بن‌بست رسیده است. نتیجه‌گیری روآ آن است که اسلام‌گرایی، ناخواسته «جامعه را به سوی غیرمذهبی‌شدن و سکولاریسم می‌کشاند، زیرا راهی که اسلام‌گرایی در پیش می‌گیرد، سرانجام به سیاست مطلق [عرفی] می‌انجامد» (روآ، ۱۳۷۸: ۱۱۲). یکی از مشهورترین آثاری که درباره آینده اسلام سیاسی^۳ نوشته شده از آن گراهام فولر^۴ (۲۰۰۳) است. او با تجزیه و تحلیل نمونه‌های اسلام سیاسی در جهان اسلام، به موفقیت و الگوشدن نمونه ترکیه خوش‌بین است. به نظر فولر، آینده اسلام سیاسی به نتیجه نبرد افراطی‌ها با

1. Olivier Roy

2. The Failure of Political Islam

3. The Future of Political Islam

4. Graham E. Fuller

لیبرال‌ها بستگی دارد. جان اسپوزیتو^۱ هم در کتاب «اسلام سیاسی»^۲، بر این باور است که شباهت‌های غیرمنتظره‌ای میان جهان اسلام و غرب به‌وجود آمده و در دهه‌های اخیر، تغییرات فوق‌العاده‌ای در جهان اسلام رخ داده است. اسپوزیتو (۱۳۹۲) در «جنبش‌های اسلامی معاصر (اسلام و دموکراسی)» با پرداختن به تعاملات جنبش‌های اسلامی و ساختارهای حکومتی، سه الگو ارائه می‌کند: الف. به‌دست‌گرفتن قدرت: همانند نمونه ایران؛ ب. مشارکت در قدرت: نمونه پاکستان و ج. رابطه سرکوب و جدال: نمونه مصر. اسپوزیتو هرچند به قول موثقی، تمایز و تفکیکی بین جریان‌های مختلف اسلامی در دوران معاصر قائل نمی‌شود، می‌گوید که روند احیای دینی و دموکراتیک‌سازی، به‌طور هم‌زمان در جریان‌های اسلامی پی گرفته شده است. «آینده اسلام» هم کتاب دیگر اسپوزیتو (۱۳۹۶) با ترجمه مهدی امینی است. او در این کتاب، آینده اسلام و مسلمانان را با آینده تمامی انسان‌ها درهم‌تنیده می‌داند. اثر دیگری که به آینده اسلام سیاسی پرداخته، از رضا اصلان^۳ (۲۰۰۵) است به نام «هیچ‌خدایی نیست جز خدای بزرگ»^۴ [یگانه]. اصلان، سرنوشت اسلام سیاسی را به نتیجه نبرد رفرم و ضد رفرم منوط می‌داند و به نوعی رفرمیست‌ها را با توجه به روند کنونی جهان، برنده ناگزیر تلقی می‌کند. هر ایر دکمیجان (۱۳۹۰) در مطالعه‌ای با عنوان «جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب»، از دوره‌های انحطاط و خیزش در جهان اسلامی سخن گفته است. به باور دکمیجان، هروقت جامعه مسلمانان دچار افول شده است، در پی آن، احیای دینی، اتفاق افتاده است. حمید احمدی (۱۳۹۰) نیز در «جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی» می‌گوید: ادامه جایگاه جریان‌های اسلامی در ساختار قدرت، بیشتر به کارایی آنها به‌عنوان رهبران سیاسی برای اداره امور جامعه بستگی دارد. احمدی در کل بر این دیدگاه است که جنبش‌های تند اسلامی رو به افول‌اند و اسلام سیاسی رو به عرفی‌شدن دارد (احمدی ح.، ۱۳۷۹، ص. ۵۹-۷۲).

1. John L. Esposito

2. Political Islam: Revolution, Radicalism, or Reform

3. Reza aslan

4. No god but God: The Origins, Evolution, and Future of Islam

نگاهی به پیشینه پژوهش حاکی است موضوع آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران جزو حوزه‌هایی است که کمتر مورد توجه است. لذا، با توجه به این امر، نوآوری تحقیق حاضر از حیث یافتن و انتخاب موضوع، مسئله پژوهش و نیز در به‌کاربردن روش پژوهشی مناسب برای حل مسئله پژوهش و ارائه یافته‌ها به شکلی است که بتوان نتیجه پژوهش را نو و خلاقانه به‌شمار آورد. به بیان دیگر، نوآوری پژوهش در به‌کارگیری روش روندپژوهی برای تحلیل صورت‌های محتمل آینده اسلام سیاسی شیعی در ده سال آینده است.

۲. چارچوب روشی و فرآیند پژوهش

روش پژوهش در مطالعه حاضر را می‌توان از طریق پیاز فرآیند پژوهش ساندرز و همکاران (Saunders, Lewis, & Thornhill, 2019) تشریح کرد. از منظر فلسفه پژوهش، نوع نگاه به مسئله آینده اسلام سیاسی، از نوع تفسیرگرا (ایترپریتیویسم) است چون محقق بر نیروهای پیشران اسلام سیاسی شیعی ایرانی در آینده تأکید دارد و در عرصه عمل، از رویکردهایی همچون مرور ادبیات، دلفی و پانل خبرگان برای پاسخ‌گویی به سؤالات پژوهش، استفاده می‌کند. استراتژی پژوهش نیز مطالعه تک‌موردی (اسلام سیاسی شیعی) و پیمایش (پرسش‌نامه دلفی) خبره‌محور است. به‌علاوه، این پژوهش از نوع مطالعات اکتشافی بوده و داده‌های موردنیاز در سه مقطع (روندپژوهی، دلفی و پانل خبرگان) گردآوری شده است لذا از نوع چندمقطعی به‌شمار می‌رود.

۲-۱. تحلیل روند:

مرحله اول در روش پژوهش حاضر، بهره‌گیری از تحلیل روند برای شناسایی رویدادها و روندهای حاکم بر اسلام سیاسی است. تحلیل روند عبارت است از: بررسی یک روند به‌منظور کشف ماهیت، علت‌های بروز، سرعت توسعه و پیامدهای بالقوه آن. به‌منظور شناسایی روندها از روش‌های مختلفی همچون

شناسایی شگفتی‌سازها^۱ (رویدادهایی که علی‌رغم احتمال ناچیز وقوع، اثر بسیار شدیدی باقی می‌گذارند)، پویای محیطی^۲ و شناسایی نیروهای پیشران^۳ (نیروهای عمده شکل‌دهنده آینده پدیده) استفاده می‌شود. در استفاده از روش تحلیل روند، باتوجه به موضوع پژوهش، سه سطح روند به شیوه کیفی در نظر گرفته شد: الف. روند کلان (جهانی)؛ ب. روند میانی - اصلی (منطقه‌ای) و ج. روند خرد (ملی).

۲-۲. پانل دلفی:

در مرحله دوم، راندهای پرسش‌نامه خبره‌محور دلفی اجرا شد. هیچ قانون قوی و صریحی در مورد نحوه انتخاب و تعداد متخصصان وجود ندارد (احمدی، نصیریانی، & ابادزی، ۱۳۸۷) با این حال، تعداد اعضای مناسب برای دلفی، هنگامی که بین اعضای پنل، تجانس وجود داشته باشد، حدود ۱۰ تا ۱۵ نفر است (فتوحی مهربانی، کلاتری، & رجایی، ۱۳۹۵). در این پژوهش پس از ارتباط‌گیری و پالایش حدود ۱۰۰ نفر، از ۳۳ نفر در راندهای دوگانه دلفی بهره گرفته شد. مشارکت‌کنندگان دلفی، شامل استادان و صاحب‌نظران دانشگاهی در حوزه علوم سیاسی، مطالعات منطقه‌ای، اندیشه سیاسی، دیپلماسی و روابط بین‌الملل بودند. باتوجه به محدود بودن حوزه کارشناسان و متخصصان در حوزه اسلام سیاسی، صاحب‌نظران مرتبط با موضوع در ایران و همچنین ترکیه، لبنان، سوریه و پاکستان، برای پاسخ به پرسش‌نامه دلفی در چند مرحله شناسایی شدند و همکاری کردند. سپس، به‌منظور شناسایی و تکمیل روندهای شناسایی‌شده در مرحله قبل و با مناسب‌سازی طیف لیکرت، از دو شاخص کلیدی اجماع (موافقت) و اهمیت استفاده شد. این شاخص‌ها، در پژوهش‌های مختلفی از جمله طرح «پایلوت آینده‌نگاری مناسب‌ترین فناوری‌های ایران ۱۴۰۴» به‌کاربرده شده است (مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، ۱۳۹۷).

برای دستیابی به اجماع، این فرآیند در پنج گزینه به شکل زیر طراحی شد:

1. Wild Cards
2. Environmental scanning
3. Driving forces

الف) کاملاً موافقم؛ ب) تاحدی موافقم؛ ج) تاحدی مخالفم؛ د) کاملاً مخالفم و ه) نظر بینابین. پس از گردآوری داده‌ها در این مرحله، شاخص اجماع به شکل زیر محاسبه شد:

$$\frac{\text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه الف} \times ۲ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه ب} \times ۱ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه ج} \times (-۱) + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه د} \times (-۲) + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه ه}}{\text{تعداد کل پاسخ‌ها به گزینه‌های الف تا ه}}$$

شاخص اهمیت نیز، با چهار گزینه «زیاد، متوسط، کم و بی‌اهمیت» محاسبه شد:

$$\frac{\text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه زیاد} \times ۱۰۰ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه متوسط} \times ۵۰ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه کم} \times ۲۵ + \text{تعداد پاسخ‌ها به گزینه بی‌اهمیت} \times ۰}{\text{تعداد کل پاسخ‌ها}}$$

در مرحله سوم، با برگزاری پانل خبرگان، نیروهای پیشران کلیدی، نهایی شدند.

۳. یافته‌ها

آینده‌پژوهان برای مطالعه آینده و احصای پیشران‌ها و روندها، مدل‌هایی ابداع کرده‌اند که مدل استیپ^۱ با مؤلفه‌های اجتماعی، تکنولوژیکی، اقتصادی، زیست‌محیطی و سیاسی از جمله آنهاست.

در جدول زیر، پیشران‌ها و روندهای اجتماعی، اقتصادی، فناورانه، سیاسی و زیست‌محیطی اسلام شیعی در ایران براساس مرور ادبیات و گزارش‌های منتشرشده، احصا شده است.

جدول ۲. روندها و پیشران‌های مؤثر بر اسلام سیاسی شیعی در ایران

کلان روند	روندها و پیشران‌ها
روندهای اجتماعی، فرهنگی و ارزشی	- کاهش نرخ رشد جمعیت و افزایش سالخوردگی - تشدید شهری کردن روستاها (رشد شهرنشینی) - تقویت جنبش‌های زنانه و حضور بیشتر زنان در اجتماع - تشدید اباحه‌گری - گسترش مظاهر بی‌حجابی - افزایش بیشتر مرجعیت سلبریتی‌ها و غیرروحانیان

-تغییر سبک زندگی و گرایش به فرهنگ غرب	
-جهش فناوری ارتباطاتی و استفاده گسترده از نسل پنجم اینترنت -بهبود جایگاه علمی ایران در جهان -گسترش نقش آفرینی شبکه‌های اجتماعی در تحولات سیاسی، اجتماعی	روندهای فناورانه و علمی
-توجه بیشتر به خودانکایی و اقتصاد دانش‌بنیان و اقتصاد مقاومتی -تأثیر تحریم‌های بین‌المللی بر تورم و بیکاری -کاهش اتکا به درآمدهای نفتی -نوسان قیمت انرژی -افزایش شریک‌گرایی و کاهش نقش ارزهای غربی در تبادلات بین‌المللی ایران	روندهای اقتصادی
-تغییرات جوی از قبیل خشکسالی و ترسالی متناوب با سیلاب‌های گسترده و آتش‌سوزی‌های جنگلی -تشدید آلودگی‌های زیست‌محیطی همچون ریزگردها و فرسایش منابع طبیعی	روندهای زیست‌محیطی
-کاسته شدن غلظت شریعت در سیاست -گسترش وجوه جمهوری و مردم‌سالاری (دموکراتیزه شدن) -توسعه سکولاریسم غرب‌گرایانه-ملی‌گرایانه به موازات توسعه عمق اجتماعی اسلام ولایی -توسعه نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا -بلوغ بازدارندگی نظامی -قوت‌گیری جریان‌های تجزیه‌طلب قومی و ضدملی -انزوای استراتژیک یا دیپلماتیک ایران -تنش‌های سینوسی با غرب در پی ماجرای برجام، موشکی، منطقه‌ای و حقوق بشری -تغییر نسل رهبران انقلابی و روی کارآمدن نسل رهبران صحابی(نسل دوم) -روابط سیاسی با عربستان سعودی	روندهای سیاسی

در گام دوم پژوهش، دلفی دوم مرحله‌ای به اجرا درآمد. پس از اجرای مرحله اول دلفی، میانگین و انحراف معیار برای تمامی پیشران‌های شناسایی شده در مرحله قبل، برای اسلام شیعی در ایران محاسبه شد. علاوه‌براین، دو شاخص اهمیت و موافقت (اجماع) از اهمیت زیادی برای پایش پیشران‌های احصاشده به‌منظور اجرای مرحله دوم دلفی و نیز انتخاب آنها به‌عنوان عدم قطعیت‌های کلیدی برای تبیین روندهای آینده اسلام سیاسی شیعی برخوردار است. مقدار شاخص اجماع نیز، بر برداری « از +۲ تا -۲» نشان داده شده. بدیهی است هرچه میزان شاخص به‌دست‌آمده برای هر پیشران به عدد ۲ نزدیک‌تر باشد، میزان اجماع درخصوص آن پیشران، بیشتر است. در این مطالعه، به‌منظور پایش اولیه پیشران‌ها، هر پیشرانی که مقدار شاخص اجماع/ موافقت محاسبه‌شده برای آن، بیشتر از ۰,۵ باشد، برای ورود به مرحله دوم دلفی انتخاب و پیشران‌های با شاخص موافقت کمتر از ۰,۵ از تحلیل حذف شد. هرچه «شاخص اهمیت» به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد، نشان‌دهنده اهمیت بیشتر این پیشران‌ها و هرچه شاخص، به صفر نزدیک باشد، نشان می‌دهد

که پیشران‌ها از نظر خبرگان اهمیت کمتری دارند. بدین منظور، پیشران‌های با مقادیر شاخص اهمیت کمتر از ۵۰، در مرحله دوم دلفی گنجانده نشد. براساس دو شاخص اهمیت و موافقت، ۱۴ پیشران شامل کاهش نرخ رشد جمعیت و افزایش سالخوردگی، تشدید شهری کردن روستاها، گسترش مظاهر بی‌حجابی، افزایش مرجعیت سلبریتی‌ها و ورزشکاران، نوسان قیمت انرژی، افزایش شوق‌گرایی و کاهش نقش ارزهای غربی در تبادلات بین‌المللی ایران، تغییرات جوی از قبیل خشکسالی و ترسالی متناوب با سیلاب‌های گسترده و آتش‌سوزی‌های جنگلی، تشدید آلودگی‌های زیست‌محیطی همچون ریزگردها و فرسایش منابع طبیعی، قوت‌گیری گرایش‌های عرفی در سیاست، قوت‌گیری تجزیه‌طلبی قومی و ضدملی، انزوای استراتژیک یا دیپلماتیک ایران، تغییر نسل رهبران انقلابی و روی کار آمدن نسل‌های دوم و سوم، روابط سیاسی با عربستان سعودی و موجودیت داعش و تکفیری‌ها، به دلیل پایین بودن مقادیر محاسبه شده برای شاخص‌های مذکور، حذف شد و به مرحله دوم دلفی وارد نشد. همچنین، براساس نتایج مرحله اول دلفی، سه پیشران، شامل: قدرت جبهه مقاومت در منطقه، اصلاح قانون انتخابات و حذف حاکمیت دوگانه توسط خبرگان پیشنهاد و به فرآیند دلفی مرحله دوم وارد شد.

جدول ۳. ضریب موافقت، اهمیت و میانگین پیشران‌های اسلام سیاسی شیعی در ایران (راند اول)

شاخص اهمیت			شاخص موافقت			پیشران
انحراف معیار	میانگین	ضریب اهمیت	انحراف معیار	میانگین	ضریب موافقت	
۰,۸۰۶	۲,۹۶	۵۶,۲۵	۱,۰۲۲	۳,۵۰	۰,۴۱۷	کاهش نرخ رشد جمعیت و افزایش سالخوردگی
۰,۹۲۴	۲,۶۳	۴۴,۷۹	۱,۰۰۷	۳,۳۳	-۰,۴۱۷	تشدید شهری کردن روستاها (رشد شهرنشینی)
۰,۷۵۱	۲,۹۲	۵۲,۰۸	۰,۹۷۷	۳,۷۹	۰,۶۲۵	تقویت جنبش‌های زنانه و حضور بیشتر زنان در اجتماع
۰,۹۵۱	۳,۱۲	۶۴,۵۸	۱,۳۱۳	۳,۶۳	۰,۷۰۸	تشدید اباحه‌گری
۱,۰۷۳	۲,۷۵	۵۱,۰۴	۱,۳۴۵	۳,۳۸	۰,۴۱۷	گسترش مظاهر بی‌حجابی
۱,۰۱۸	۲,۳۸	۳۶,۴۶	۱,۲۵۰	۳,۲۱	۰,۰۸۳	افزایش مرجعیت سلبریتی‌ها و ورزشکاران
۰,۹۹۹	۳,۲۵	۶۹,۷۹	۱,۱۵۴	۳,۸۸	۰,۶۶۷	تغییر سبک زندگی و گرایش به فرهنگ غرب
۱,۰۸۳	۳,۰۰	۶۱,۴۶	۱,۴۱۲	۳,۵۸	۰,۶۶۷	جهش فناوری ارتباطاتی و استفاده گسترده از نسل پنجم اینترنت
۱,۰۰۷	۳,۳۳	۷۲,۹۸	۱,۲۹۶	۴,۱۳	۱,۲۰۸	پهلود جایگاه علمی ایران در جهان

شاخص اهمیت			شاخص موافقت			پیشران
انحراف معیار	میانگین	ضریب اهمیت	انحراف معیار	میانگین	ضریب موافقت	
۰.۸۳۳	۳.۵۰	۷۸.۱۳	۱.۲۰۴	۴.۱۷	۱.۲۰۸	گسترش نقش آفرینی شبکه‌های اجتماعی در تحولات سیاسی اجتماعی
۱.۰۶۳	۳.۰۰	۶۰.۴۲	۱.۱۸۰	۴.۰۰	۱.۰۰۰	توجه بیشتر به خودانکایی و اقتصاد دانش‌بنیان
۱.۰۲۱	۳.۲۱	۶۴.۵۸	۱.۳۹۸	۳.۹۶	۱.۰۸۳	تاب‌آوری اقتصاد مقاومتی
۱.۰۰۷	۳.۱۳	۶۲.۵	۱.۱۶۰	۳.۹۶	۰.۷۹۲	فشار حداکثری بر اقتصاد ایران
۰.۷۵۱	۳.۲۹	۶۸.۷۵	۱.۱۶۰	۴.۰۴	۰.۷۵۰	کاهش اتکا به درآمدهای نفتی
۰.۷۸۰	۲.۵۰	۳۹.۵۸	۰.۹۴۴	۳.۲۵	-۰.۱۶۷	نوسان قیمت انرژی
۰.۹۲۵	۳.۳۸	۷۵	۱.۵۵۱	۳.۶۷	۰.۷۹۲	رشد و توسعه اسلام سیاسی در جهان اسلام
۰.۸۰۶	۲.۸۳	۵۰	۱.۳۵۱	۳.۴۶	۰.۴۱۷	افزایش شوق‌گرایی و کاهش نقش ارزهای غربی در تبادلات بین‌المللی ایران
۰.۹۲۴	۲.۱۷	۲۹.۱۷	۱.۰۲۲	۳.۰۰	-۰.۲۵	تغییرات جوی از قبیل خشکسالی و ترسالی متناوب با سیلاب‌های گسترده و آتش‌سوزی‌های جنگلی
۰.۶۵۴	۲.۱۳	۲۶.۰۴	۱.۲۲۷	۲.۸۸	-۰.۱۲۵	تشدید آلودگی‌های زیست‌محیطی همچون ریزگردها و فرسایش منابع طبیعی
۱.۰۳۵	۲.۸۸	۵۶.۲۵	۱.۲۱۶	۳.۵۰	۰.۳۳۳	قوت‌گیری گرایش‌های عرفی در سیاست
۱.۰۷۳	۳.۳۳	۶۹.۷۹	۱.۰۱۸	۴.۰۸	۱.۰۴۲	گسترش وجوه جمهوری و مردم‌سالاری
۰.۹۲۴	۳.۰۰	۶۰.۴۲	۱.۳۴۹	۳.۵۸	۰.۵۸۳	توسعه سکولاریسم غرب‌گرایانه-ملی‌گرایانه به موازات توسعه عمق اجتماعی اسلام ولایی
۰.۹۴۴	۳.۳۳	۷۷.۰۸	۱.۱۲۲	۴.۲۹	۱.۲۰۸	توسعه نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا
۱.۰۲۲	۳.۳۳	۷۲.۹۲	۰.۸۵۰	۴.۱۳	۰.۸۳۳	بلوغ بازدارندگی نظامی ایران
۱.۰۰۷	۳.۰۸	۶۲.۵	۱.۱۴۱	۳.۵۴	۰.۲۵۰	قوت‌گیری تجزیه‌طلبی و فروپاشی وحدت ملی
۰.۷۸۰	۲.۹۶	۵۸.۳۳	۱.۲۱۶	۳.۵۰	۰.۱۶۷	انزوای استراتژیک یا دیپلماتیک ایران
۱.۰۶۳	۲.۹۲	۵۸.۳۳	۱.۲۰۴	۳.۶۷	۰.۶۶۷	تشدید تنش‌ها با غرب در پی خروج تدریجی ایران از برجام
۱.۰۲۱	۲.۸۳	۵۳.۱۳	۱.۲۱۳	۳.۵۸	۰.۶۶۷	سرنوشت برجام
۰.۹۴۷	۳.۱۷	۶۴.۵۸	۱.۱۳۵	۳.۶۳	۰.۴۱۷	تغییر نسل رهبران انقلابی و روی کارآمدن نسل‌های دوم و سوم
۰.۷۵۱	۲.۷۹	۵۱.۰۴	۱.۲۶۲	۳.۱۳	-۰.۰۴۲	روابط سیاسی با عربستان سعودی
۰.۷۸۰	۳.۱۳	۶۵.۶۳	۱.۱۵۴	۳.۸۸	۰.۶۶۷	خروج آمریکا از منطقه
۰.۹۲۴	۲.۹۶	۵۹.۳۸	۱.۳۰۸	۳.۶۷	۰.۷۰۸	تقویت نظم چندقطبی در جهان
۰.۹۱۷	۳.۹۶	۹۷.۹۲	۰.۲۸۲	۴.۹۲	۱.۹۱۷	کارآمدی نظام سیاسی ایران
۰.۹۱۷	۳.۰۸	۶۲.۵	۱.۱۹۷	۳.۹۶	۱.۰۰۰	مسئله فلسطین و اسرائیل
۰.۹۹۲	۲.۹۲	۵۹.۳۸	۱.۴۴۴	۳.۵۴	۰.۵۴۲	رابطه داشتن یا رابطه‌نداشتن با آمریکا
۱.۰۷۶	۲.۶۷	۴۴.۷۹	۱.۱۹۷	۳.۰۴	۰.۰۰۰	موجودیت داعش و تکفیری‌ها
۰.۷۶۱	۳.۰۴	۶۱.۴۶	۱.۳۸۲	۳.۷۹	۰.۸۳۳	انتظار امام موعود
۱.۰۶۳	۳.۳۸	۷۵	۱.۴۸۸	۳.۹۶	۱.۲۰۸	روحیه شهادت‌طلبی منبعث از قیام عاشورا

پس از مرحله دوم دلفی نیز شاخص‌های اهمیت، موافقت (اجماع)، میانگین و انحراف معیار برای تمامی پیشران‌های اسلام سیاسی شیعی-ولایی در ایران

محاسبه شد. به منظور پایش ثانویه پیشران‌ها، هر پیشرانی که مقدار «شاخص اجماع/ موافقت» محاسبه شده برای آن بیشتر از ۱ بود، برای ورود به مرحله نهایی انتخاب و پیشران‌های با شاخص موافقت کمتر از ۱ از تحلیل حذف شد. به علاوه، در مورد «شاخص اهمیت»، پیشران‌های با مقادیر کمتر از ۷۰ در مرحله نهایی تحلیل روند گنجانده نشد. براساس دو شاخص اهمیت و موافقت و با جمع‌بندی نظر خبرگان طبق فرمول، پنج پیشران شامل «توسعه نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا»، «رشد و توسعه اسلام سیاسی در جهان اسلام»، «کارآمدی نظام»، «مسئله فلسطین و اسرائیل» و «قدرت جبهه مقاومت در منطقه و پیروزی متحدان ایران» باقی ماند و وارد مرحله نهایی تحلیل روند شد.

جدول ۴. ضریب موافقت، اهمیت و میانگین پیشران‌های اسلام سیاسی شیعی-راند دوم

شاخص اهمیت			شاخص موافقت			پیشران
انحراف معیار	میانگین	ضریب اهمیت	انحراف معیار	میانگین	ضریب موافقت	
۰,۸۶۵	۳,۰۵	۵۸,۳۳	۰,۸۹	۴,۰	۰,۸۱	تقویت جنبش‌های زنانه و حضور بیشتر زنان در اجتماع
۱,۱۲۳	۲,۵۲	۴۴,۰۵	۱,۰۲	۳,۴	۰,۱۹	تشدید ایامه‌گری
۰,۹۸۱	۳,۱۹	۷۷,۸۶	۱,۱۸	۴,۰	۱,۰۵	توسعه نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا
۱,۰۱۴	۳,۱۴	۶۷,۸۵	۱,۰۶	۳,۹	۰,۶۲	بلوغ بازدارندگی نظامی ایران
۰,۹۹۵	۳,۱۰	۶۸,۷۵	۰,۸۴	۴,۰	۰,۹۰	گسترش وجوه جمهوری و مردم‌سالاری
۰,۷۱۷	۳,۲۹	۶۶,۶۶	۱,۱۴	۳,۸	۰,۴۸	توسعه سکولاریسم غرب‌گرایانه- ملی‌گرایانه به موازات توسعه عمق اجتماعی اسلام ولایی
۰,۹۴۴	۳,۱۰	۶۱,۹۰	۰,۷۴	۴,۰	۰,۷۶	تغییر سبک زندگی و گرایش به فرهنگ غرب
۰,۷۴۰	۳,۳۸	۷۲,۶۲	۰,۷۸	۴,۳	۰,۵۲	جهش فناوری ارتباطاتی و استفاده گسترده از نسل پنجم اینترنت
۰,۹۹۵	۳,۲۴	۵۲,۳۸	۰,۹۷	۴,۰	۰,۵۷	پهپود جایگاه علمی ایران در جهان
۰,۷۳۰	۳,۳۳	۶۰,۷۱	۱,۰۳	۴,۲	۰,۸۱	گسترش نقش‌آفرینی شبکه‌های اجتماعی در تحولات سیاسی اجتماعی
۰,۹۲۸	۳,۱۹	۶۶,۶۷	۰,۹۱	۴,۱	۰,۸۱	توجه بیشتر به خوداتکایی و اقتصاد دانش‌بنیان
۰,۹۲۱	۲,۹۵	۵۷,۱۴	۱,۰۲	۳,۷	۰,۵۷	تاب‌آوری اقتصاد مقاومتی
۱,۰۹۱	۳,۱۰	۶۵,۴۸	۱,۲۱	۳,۵	۰,۲۹	فشار حداکثری بر اقتصاد ایران

شاخص اهمیت			شاخص موافقت			پیشران
انحراف معیار	میانگین	ضریب اهمیت	انحراف معیار	میانگین	ضریب موافقت	
۱,۰۰۰	۳,۰۰	۵۹,۵۲	۱,۳۳	۳,۵	۰,۴۸	کاهش اتکا به درآمدهای نفتی
۰,۹۶۶	۲,۶۷	۴۷,۶۲	۱,۲۰	۳,۳	۰,۱۴	سرنوشت برجام
۱,۰۴۴	۳,۱۰	۷۷,۵۰	۱,۰۲	۴,۰	۱,۰۰	رشد و توسعه اسلام سیاسی در جهان اسلام
۱,۰۷۸	۲,۸۱	۵۳,۵۷	۱,۱۱	۳,۳	۰,۰۵	تشدید تنش‌ها با غرب در پی خروج تدریجی ایران از برجام
۰,۸۴۵	۳,۲۹	۶۹,۰۵	۱,۳۲	۳,۷	۰,۹۰	خروج آمریکا از منطقه
۰,۸۵۴	۳,۱۴	۶۳,۱۰	۱,۰۸	۳,۸	۰,۷۶	تقویت نظم چندقطبی در جهان
۰,۸۱۴	۳,۴۸	۷۷,۳۸	۰,۷۵	۴,۴	۱,۳۸	کارآمدی نظام
۰,۸۷۳	۳,۵۲	۸۰,۹۵	۱,۱۲	۴,۲	۱,۲۹	مسئله فلسطین و اسرائیل
۰,۹۹۵	۲,۹۰	۵۵,۹۵	۱,۱۹	۳,۷	۰,۴۸	رابطه داشتن یا رابطه نداشتن با آمریکا
۱,۰۳۰	۲,۸۱	۵۳,۵۷	۱,۳۵	۳,۷	۰,۷۱	انتظار امام موعود
۰,۹۴۴	۳,۱۰	۶۳,۱۰	۱,۲۵	۳,۸	۰,۹۰	روحیه شهادت طلبی منبعث از قیام عاشورا
۱,۰۰۷	۳,۲۹	۷۱,۴۳	۱,۲۸	۴,۰	۱,۱۴	قدرت جبهه مقاومت در منطقه و پیروزی متحدان ایران
۱,۱۰۲	۲,۷۱	۵۰,۰۰	۱,۰۸	۳,۴	۰,۱۴	اصلاح قانون انتخابات
۱,۱۸۹	۲,۲۹	۳۶,۹۰	۱,۱۱	۳,۱	۰,۴۸	حذف حاکمیت دوگانه
۰,۹۷۳	۲,۹۵	۵۷,۱۴	۱,۱۶	۴,۰	۰,۶۷	بروز قدرت بازدارندگی ایران

در گام سوم، به منظور شناسایی نیروهای پیشران کلیدی اسلام سیاسی شیعی در ایران، هفت نفر از صاحب نظران برای برگزاری پنل خبرگان دعوت شدند و یک دور پنل به عنوان روش مکمل برگزار شد. در این جلسه که به علت شیوع کرونا به صورت مجازی بود، نکاتی مطرح و بحث شد؛ از جمله اینکه با توجه به تحولات سریع در عرصه‌های مختلف، رویدادهای جدید می‌تواند روندهای تازه‌ای را در اسلام سیاسی در ایران موجب شود؛ به طور مثال شعرخوانی اردوغان در خصوص ارس در مراسم رژه نظامی در باکو (پس از پیروزی بر ارمنستان)، پدید آمدن ائتلاف‌های جدید بین ترکیه و جمهوری آذربایجان یا توجه اخیر و بیشتر ایران به جمهوری آذربایجان و ارمنستان در پی تحولات قره‌باغ و حضور ترکیه در قفقاز. با در نظر گرفتن پنج پیشران حاصل از اجماع نظر خبرگان، آینده اسلام سیاسی

در ایران، به کارآمدی داخلی و بخش مهمی از آن هم به وضع خارجی و منطقه‌ای بستگی دارد. در بُعد داخلی، چنان‌که از نتایج دلفی برمی‌آید، نظام جمهوری اسلامی ایران که داعیه‌دار اسلام سیاسی شیعی در جهان است، چنان‌که بتواند کارآمدی خود را بالاتر ببرد و مشکلات و مسائل داخلی اعم از گزاره‌هایی که در دوره‌های دلفی بدان‌ها اشاره شد، از جمله مسائل اقتصادی و مقاوم‌سازی آن، بالابردن تاب‌آوری اقتصادی، بی‌اثرسازی تحریم‌ها یا حل و رفع آن، تقویت بنیان‌های فرهنگی دینی و بهبود اداره عمومی مملکت به نحوی که رضایتمندی را در شهروندان پدید آورد و کارایی مدیریتی، اقتصادی و سیاسی را اثبات کند، می‌تواند خود را تثبیت و الگویی برای جویندگان اسلام سیاسی به‌خصوص از نوع شیعی آن ترسیم کند. این را هم باید در نظر داشت که کارآمدی نظام، همچنین در گروهی مشارکت سیاسی مردم است (رضائی & توحیدفام، ۱۳۷۹، ص. ۳۵-۶۵).

این کارآمدی از این نظر هم مهم است که نظام مستقر شیعی در ایران، در تصویری بزرگ، خود را مقدمه ظهور و پیش‌قراول حکومت عدلی می‌داند که قرار است با آمدن امام معصوم، در کل جهان برقرار شود. این مأموریت ذاتی شیعه، ناچار، انقلاب اسلامی را فراتر از چارچوب‌های مرزی می‌داند و برای زمینه‌سازی ظهور و امت‌واحد می‌کوشد؛ موضوعی که به‌صورت توسعه حضور و نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا خود را نمایان می‌کند. جمهوری اسلامی تاکنون توانسته است گروه‌های مقاومت را در منطقه ایجاد و سازماندهی کند که عمدتاً در باورها و اهداف مشترکند. آنچه به‌عنوان «جبهه مقاومت»، معروف است شامل مرکزیتی به اسم ایران و حلقات پیرامونی در عراق، سوریه، لبنان، یمن و دیگر کشورهای منطقه است. چنان‌که در عراق، سوریه، لبنان و یمن مشاهده شد، قدرت ایران باعث شد دوستان هم‌سو در این کشورها به قدرت برسند یا در برابر تهاجمات داخلی و خارجی، دوام بیاورند. اگر متحدان ایران تضعیف شوند یا برعکس، آثار خود را در آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران نشان خواهد داد به‌ویژه اینکه به‌نظر می‌رسد تقابل جمهوری اسلامی با غرب، در آینده نزدیک حل و فصل نخواهد شد. ایران، اسلام را دینی سیاسی می‌داند و عقب‌نشینی آن به حوزه‌های

فردی، تضعیف آن در عرصه عمومی یا فراغت از سیاست را، ناقض دین می‌شمارد. با توجه به اینکه انقلاب اسلامی، برجسته‌ترین انقلاب سیاسی در تاریخ معاصر اسلام است، همچنان که پدید آمدن آن، موج وسیعی از اقبال به اسلام سیاسی را حتی بین اهل سنت به وجود آورد، توسعه اسلام سیاسی در رفت و برگشتی هم‌افزا، به تقویت بنیان‌های اسلام سیاسی در ایران کمک می‌کند. به خصوص که بسیاری از گروه‌های سیاسی در جهان اسلام، گرایش‌ها و همکاری‌های مشترکی با ایران در قبال مسائل مشترک از جمله در دفاع از مسئله فلسطین و مخالفت با اسرائیل و آمریکا دارند. مسئله فلسطین و اشغالگری اسرائیل، مهم‌ترین موضوع در جهان اسلام است. بسیاری از جنبش‌های اسلامی، آزادی قدس و فلسطین را به عنوان بخشی از هویت خود می‌دانند و گروه‌های زیادی برای این هدف شکل گرفته‌اند یا قبله‌نمای سیاسی و عملیاتی خود را در این جهت تنظیم کرده‌اند. به عبارتی تازمانی که اسرائیل هست و اشغالگری هست، جنبش‌های اسلامی سیاسی، نفس، تازه خواهند کرد و باز تولید خواهند شد.

اما با درهم آمیزی برخی پیشران‌های پنج‌گانه فوق، امکان مطرح شدن سه پیشران دیگر فراهم می‌شود: «گسترش وجوه جمهوری و مردم‌سالاری»، «توجه بیشتر به خوداتکایی و اقتصاد دانش‌بنیان» و «خروج آمریکا از منطقه».

خروج آمریکا از منطقه، می‌تواند به عنوان پیشرانی در راستای تقویت نقش منطقه‌ای ایران و متحدان آن، عمل کند. علاوه بر تصمیم راهبردی آمریکا برای توجه بیشتر به شرق و جنوب شرق آسیا و به‌طور ویژه مهار قدرت‌یابی روزافزون چین، تصمیم راهبردی ایران برای اخراج آمریکا از منطقه به کمک متحدان و گروه‌های مقاومت پس از ترور سردار شهید قاسم سلیمانی، در نهایت به نفع محور مقاومت تمام خواهد شد. ترور سردار بزرگ ایرانی، یک رویداد بود؛ ولی روندی را در منطقه برای مقابله و اخراج آمریکایی‌ها پدید آورد. در بعد درونی هم، گزاره گسترش وجوه جمهوری و مردم‌سالاری، با توجه به ماهیت ذاتاً مردمی جمهوری اسلامی، به فعلیت درآمدن یا برجسته‌تر شدن وجوه جمهوری (دموکراتیزاسیون غربی)، در صورت تقویت جنبش‌های هم‌پیوند مانند جنبش‌های زنانه، می‌تواند

اسلام سیاسی را کم‌رنگ کند. البته رهبران ایران، مردم‌سالاری دینی را آمیزه‌ای مناسب از جمهوریت و اسلامیت در برابر گزاره دموکراسی غربی می‌دانند؛ همچنین گزاره خوداتکایی و توجه بیشتر به اقتصاد دانش‌بنیان، با توجه به تحریم‌های غرب به‌ویژه آمریکا، گزینه راهبردی ایران است. توجهات بیشتر به این مقوله به‌خصوص از جانب شخص رهبری، نشان‌دهنده اتکای روزافزون اقتصاد ایران به اقتصاد غیرنفتی است. هرچند ممکن است با بازگشت آمریکا به برجام، بخشی از تحریم‌ها رفع شود، اما آمریکا احتمالاً ایران را در زمینه‌های موشکی، منطقه‌ای و حقوق بشری تحت تحریم قرار خواهد داد تا ماهیت درونی جمهوری اسلامی را تغییر دهد.

بدین ترتیب، می‌شود گفت اسلام سیاسی شیعی-ولایی در ایران، تا حد زیادی به تقویت درونی و پیروزی در ابعاد منطقه‌ای با عقب‌راندن اسرائیل و آمریکا و همچنین متحدان اخوانی و سلفی- وهابی آنها نیاز دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف شناسایی نیروهای پیشران شکل‌دهنده آینده جریان اسلام سیاسی شیعی-ولایی در افق ۱۴۱۰ ه.ش. انجام گرفته است. مطابق با یافته‌ها مشخص شد که پنج پیشران «توسعه نفوذ ایران در منطقه غرب آسیا»، «رشد و توسعه اسلام سیاسی در جهان اسلام»، «کارآمدی نظام»، «مسئله فلسطین و اسرائیل» و «قدرت جبهه مقاومت در منطقه و پیروزی متحدان ایران»، بالاترین اجماع و اهمیت را از نظر خبرگان در تحلیل آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران کسب کردند. همچنین با ادغام برخی پیشران‌های دارای قرابت معنایی فوق، سه پیشران دیگر در تحلیل روند وارد شد: «گسترش جوه جمهوری و مردم‌سالاری»، «توجه بیشتر به خوداتکایی و اقتصاد دانش‌بنیان» و «خروج آمریکا از منطقه». بدین ترتیب می‌توان روندهای احتمالی آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران را بدین‌گونه عنوان کرد:

الف) روند بدبینانه/ نامطلوب: با افزایش تفرق اجتماعی و سیاسی، مشکلات اقتصادی و اجتماعی افزایش یافته و ناکارایی‌ها و نارسایی‌ها با برآمدن مدیران

ضعیف در هم‌افزایی با تحریم‌ها و فشارهای بیرونی غرب-آمریکا، تشدید شده و نارضایتی‌ها را به سمت شقاق‌ها، اعتراض‌ها و روی‌گردانی از حکومت و حاکمیت دینی سوق دهد. همچنین، اسلام سیاسی شیعی به روندهای دوقطبی شدن شیعه از درون یا تقابل اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران با شیعه انگلیسی و آمریکایی، دچار شده و از سوی دیگر، درجه تقابل بین سلفی‌های تروریستی و وهابی کاهش یافته و با درهم‌آمیزی با توان شیعه انگلیسی، جریان‌های سیاسی قوی ایجاد کنند.

ب) روند خوش‌بینانه/مطلوب: با عبور موفق از مشکلات اقتصادی و تقویت کارایی نظام در اداره امور و بهبود اوضاع فرهنگی و اجتماعی، سیاسی و امنیتی و همچنین حل مناسب مسئله تحریم غربی-آمریکایی، اسلام سیاسی شیعه که امروز در ایران، از قدرت بالایی برخوردار است، به محور مقاومت بین جریان‌های شیعی و سنی در برابر استکبار و اشغالگران بین‌المللی تبدیل شود؛ محوری که با سازماندهی نهادهای مردمی چون بسیج در ایران شروع و سپس به صورت حزب‌الله در لبنان، حشدالشعبی در عراق و انصارالله در یمن الگوبرداری شده است. در اهل سنت هم الگوی این‌چنینی مثلاً حماس و جهاد در فلسطین می‌تواند علیه اشغالگران غربی و صهیونیستی با هم متحد شوند و در نهایت، محور مقاومت جهان اسلام شکل بگیرد. در این صورت، اسلام سیاسی شیعی در ایران می‌تواند در چارچوب محور مقاومت جهانی، به عنوان محور مرکزی و پیونددهنده عمل کند.

ج) روند محتمل اسلام سیاسی شیعی-ولایی: محتمل‌ترین روند، استمرار وضع کنونی است به طوری که اسلام سیاسی شیعی-ولایی در ایران، به بازسازی و نوسازی نظری و عملی خود ادامه خواهد داد. با توجه به تحولات ارتباطاتی، رسانه‌ای، اطلاعاتی و تبادلات وسیع فرهنگی و فکری در فضای مجازی و رسانه‌های رقیب یا دشمن، فشار طیف‌های معتقد به اولویت زمانه با حمایت سیاسی-امنیتی و رسانه‌ای غرب و تامین مالی برخی کشورهای غربی (عربستان و...) برای ایجاد تغییر در قرائت رسمی اسلام سیاسی یا محدود کردن دایره اختیارات و قدرت ولی‌فقیه و تبدیل آن به ولی‌فقیه مشروطه، ادامه خواهد یافت.

این فشارها در هم آمیزی با حقوق زنان، مفاهیم حقوق بشر غربی، استمرار تحریم‌های مختلف اقتصادی، تغییر نسل رهبران انقلاب و درخواست‌های شبه‌دموکراتیک غربی، نخواهند توانست اصول بنیادین اسلام سیاسی ولایی را دگرگون کنند اما می‌توانند به پررنگ‌تر شدن وجه جمهوری-مردم‌سالاری و رقیق‌سازی حضور شریعت در سیاست بینجامد. همچنین رژیم صهیونیستی اسرائیل و آمریکا در اتحاد راهبردی با عاملان اسلام سیاسی سنی (اخوانی-وهابی)، خواهند کوشید عرصه را بر اسلام سیاسی ولایی-انقلابی شیعی در ایران و متحدان آن تنگ‌تر کنند. در مقابل، ایران به‌عنوان کانون الهام‌بخش اسلام سیاسی شیعی-ولایی و مستقر در حکومت، ضمن کم‌اثرسازی تحریم‌های غربی در همکاری با شرق، اقتصاد خود را مقاوم‌تر کرده و با تقویت و کارآمدسازی بیشتر مدیریت اداری-اجرایی، سعی در افزایش رضایت‌مندی درونی خواهد کرد. اسلام سیاسی شیعی، حضور و نفوذ خود را در منطقه علنی‌تر و رسمی‌تر و از متحدان شیعی و سنی حمایت آشکارتری خواهد کرد. به‌طور ویژه، حل و فصل موضوع یمن، به تقویت بیشتر اسلام سیاسی شیعی در منطقه خواهد انجامید.

پیشنهادها:

براساس یافته‌های پژوهش، می‌توان پیشنهادهایی به سیاست‌گذاران کشور ارائه کرد:

۱) تقویت کارآمدی سیاسی، اقتصادی و امنیتی نظام. این مهم در یافته‌های دلفی، از نظر متخصصان، جزو پیشران‌های با رتبه بالای اسلام سیاسی در ایران است. در بین ابعاد سه‌گانه فوق، به نظر می‌رسد بهبود امور اقتصادی و مقاوم‌سازی آن در برابر تکانه‌های تحریم، کاستن از نقش نفت در اقتصاد ملی، اهمیت‌دادن به دانش‌بنیان‌ها و تکیه بیشتر بر اقتصاد دانش‌بنیان، می‌تواند به هدف کارآمدی و کارایی کمک کند.

۲) افزایش نفوذ معنوی و سپهر متحدان ایران در منطقه و همچنین افزایش دوستان راهبردی محوری که به محور مقاومت موسوم است و صدور انقلاب اسلامی، از راهکارهای پایایی و توسعه اسلام سیاسی است. در این بین،

همگراکردن اسلام سنتی سیاسی با اسلام سیاسی شیعی هم باید مدنظر قرار گیرد وگرنه تقویت اسلام تکفیری، سلفی _ وهابی یا اخوانی متحد اسرائیل و آمریکا، ممکن است اسلام سیاسی شیعی در ایران را دچار اختلال کند. تقویت روابط با کشورهای شیعه‌نشین و همسایه، تقویت همکاری با شرق و درعین‌حال، مدارا و همکاری با رقبای سیاسی اقتصادی و مذهبی به‌طوری‌که اهداف مشترک را برآورده کند، ازجمله مهمات این مسیر است. جمهوری اسلامی ایران باید از فرصت خروج یا کاهش حضور آمریکا در منطقه برای تقویت قدرت منطقه‌ای خود و متحدانش بهره‌برد.

۳) باتوجه به اینکه نسل رهبران انقلابی و به‌اصطلاح نسل اول انقلاب اسلامی درحال کاهش است، تربیت نسل دوم که بتواند مدیریت انقلاب و جمهوری اسلامی را برعهده بگیرد و همچنین حفظ وجهه انقلابی و بنیادهای انقلاب اسلامی برای حفظ بالندگی اسلام سیاسی شیعی در ایران، ضروری است.

پی‌نوشت: (جدول خبرگان)

جدول مشخصات اعضای پانل دلفی

خبره	کشور	رتبه تحصیلی	رشته و تخصص	مسئولیت/ سمت
۱	ایران	دکتری	روابط بین‌الملل	هیئت علمی/دانشگاه علامه طباطبایی
۲	ایران	دکتری	علوم سیاسی	هیئت علمی/دانشگاه علامه طباطبایی
۳	ایران	دکتری	آینده‌پژوه سیاسی	هیئت علمی/ دانشگاه امام حسین(ع)
۴	ایران-لبنانی	دکتری	روابط بین‌الملل	هیئت علمی/ دانشگاه ادیان و مذاهب
۵	ایران	دکتری	روابط بین‌الملل	هیئت علمی/ دانشگاه تهران
۶	ایران	دکتری	علوم سیاسی	استاد/ دانشگاه تهران
۷	ایران	دکتری	علوم سیاسی	پژوهشگر و مدرس دانشگاه
۸	ایران	دکتری	آینده‌پژوه سیاسی	هیئت علمی/ دانشگاه امام حسین(ع)
۹	ایران	دکتری	علوم سیاسی	دانشیار/ دانشگاه علامه طباطبایی
۱۰	ایران	دکتری	اندیشه سیاسی اسلام	استاد/ دانشگاه تهران
۱۱	لبنان	دکتری	حقوق بین‌الملل عمومی	هیئت علمی دانشگاه
۱۲	سوریه	دکتری	تحلیل‌گر سیاسی	مدیر دولتی
۱۳	ترکیه	دکتری	فلسفه اسلامی	هیئت علمی دانشگاه
۱۴	لبنان	دکتری	جامعه‌شناس/تحلیل‌گر سیاسی	هیئت علمی دانشگاه
۱۵	پاکستان	دکتری	علوم سیاسی	هیئت علمی دانشگاه

منابع و مآخذ

- احمدی، حمید. (۱۳۷۹). اسلام سیاسی و منتقدانش، نقد و بررسی اندیشه های قاضی عسماوی پیرامون رادیکالیسم اسلامی. فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۸(۳)، ص. ۷۲-۵۹.
- احمدی، سیدعباس و موسوی، الهام‌سادات. (۱۳۸۹). جغرافیای شیعه و فرصت‌های ایران در قلمروهای شیعی جهان اسلام. چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیادانان جهان اسلام. بازیابی از <http://ensani.ir/file/download/article/20101122121504-437.pdf>
- احمدی، فضل‌اله، نصیریانی، خدیجه و اباذری، پروانه. (۱۳۸۷). بهار و تابستان. تکنیک دلفی: ابزاری در تحقیق. مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی، ۸(۱)، ص. ۱۷۵-۱۸۵. بازیابی از <http://ijme.mui.ac.ir/article-fa.html۷۹۰-۱>
- اسپوزیتو، ج. آل. (۱۳۹۶). آینده اسلام. (مهدی امینی، مترجم) تهران: ثالث.
- اسپوزیتو، ج. آل. (۱۳۸۲). انقلاب اسلامی ایران و بازتاب جهانی آن. (محسن مدیر شانه‌چی، مترجم) تهران: باز.
- امام خمینی، روح‌اله. (۱۳۵۸). صحیفه نور. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره). بازیابی در ۱۳۵۸، از <https://farsi.rouhollah.ir/library/sahifeh-imam-khomeini/vol/10/page/308>
- برزگر، ابراهیم. (۱۳۹۲). مجرای فهم تکفیری‌ها: مشابتهای تکفیری‌ها و خوارج. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ص. ۱۴۷-۱۶۴.
- بهروز لک، غلامرضا. (۱۳۸۳، اسفند). اسلام‌گرایی و نابسندگی تحلیل‌های غربی. زمانه، ۳(۳۰).
- حسینی‌زاده، سیدمحمدعلی. (۱۳۹۵). اسلام سیاسی در ایران (نسخه سوم). قم: دانشگاه مفید.
- خرمشاد، محمدباقر و همکاران. (۱۳۹۴). بازتاب‌های انقلاب اسلامی ایران (نسخه ۴). تهران: سمت.
- دهقانی، سیدجلال و اسماعیلی مازگر، علیرضا. (۱۳۹۵، پاییز). انقلاب اسلامی و صورت‌بندی گفتمان‌های قدرت در نظام بین‌الملل.
- رضائی، حسن، توحیدفام، محمد. (۱۳۷۹). نسبت‌سنجی الگوی حکمرانی خوب و مردم‌سالاری دینی. فصلنامه راهبرد، ص. ۶۵-۳۵.

- سعید، بابی اس. (۱۳۹۰). *هراس بنیادین؛ اروپامداری و ظهور اسلام‌گرایی (موسی عنبری، غلامرضا جمشیدیها، مترجمان)*. تهران: دانشگاه تهران.
- صالحی، حمید. (۱۳۹۱، بهار). *بیداری اسلامی و تکوین نظم نوین منطقه‌ای در خاورمیانه. مطالعات راهبردی*، ۱(۵۵)، ص. ۷۹-۱۰۲. بازیابی از <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=179755>
- عبدالسلام، محمد. (۱۳۹۸، ۲۲۵). *دیدار سخنگوی جنبش انصارالله یمن و هیئت همراه با رهبر انقلاب. سایت خامنه‌ای*. آی آر. بازیابی از <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=43236>
- فتوحی مهربانی، باقر، کلانتری، محسن و رجایی، سیدعباس. (۱۳۹۵). *شهرخلاق و شاخص‌های شهر خلاق ایرانی. جغرافیا(فصلنامه علمی-پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران)*، ۵۱(۵)، ص. ۱۰۱-۱۱۸.
- قادری، حاتم. (۱۳۸۹). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران*. تهران: سمت.
- مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور. (۱۳۹۷). *پایلوت آینده‌نگاری مناسب‌ترین فناوری‌های ایران ۱۴۰۴ «پامنا ۱۴۰۴»*. تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور. بازیابی از <https://nrisp.ac.ir/fa/portfolio/>
- مک لین، ایان. (تدوین). (۱۳۸۱). *فرهنگ علوم سیاسی آکسفورد*، چاپ اول (حمید. احمدی، مترجم) تهران: میزان.
- موتقی، سیداحمد. (۱۳۷۴). *جنبش‌های اسلامی معاصر*، چاپ اول. تهران: سمت.
- موسوی‌نیا، سیدرضا. (۱۳۹۸، مهر). *آینده‌پژوهی (امتداد حال) و کاربری نظریه‌های روابط بین‌الملل. فصلنامه علمی رهیافت‌های سیاسی و بین‌الملل*. بازیابی مهر ۱۳۹۸
- نصر، سیدحسین. (۱۳۷۴). *جوانان مسلمان و دنیای متجدد*. (م. اسعدی، مترجم) تهران: طرح نو.
- نصرالله، سیدحسن. (۱۳۹۸، ۱۹۶). *سخنرانی دبیرکل حزب‌الله در شب عاشورا*. بازیابی از <https://www.mashregnews.ir/news/991321/>
- Duran, B., & Yilmaz, N. (2013). *Islam, Models and the Middle Est: The New Balance of Power following the Arab Spring*. Retrieved from <http://sam.gov.tr>
- Fuller, G. (2002). *The Future of Political Islam*. *Foreign Affairs*. Retrieved March/April 2002, from <https://www.foreignaffairs.com/articles/2002-03-01/future-political-islam>
- Saunders, M. n., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Reserch Methods for Buisness Student*(7 edition). Harlow, United Kingdom: Pearson. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Mark-Saunders-10/publication/330760964_Research_Methods_for_Business_Students_Chapter_4_Understanding_research_philos

References

- Abdul-Salam , Mohammad. (2019, 8 ,13). The Visit of the spokesman of the Yemeni Ansar-ol-Allah Movement and the delegation with the leader of the revolution. Khamenei site. IR. Retrieved from <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=43236> (In Persian)
- Ahmadi, Fazlullah., Nasiriani, Khadijeh., And Abazari, Parvaneh. (2008, Spring and Summer). Delphi technique: An instrument research. Iranian Magazine of Education in Medical Sciences, 8 (1), pp. 175-185. Retrieved from <http://ijme.mui.ac.ir/article-1-790-fa.html> (In Persian)
- Ahmadi, Seyed Abbas., And Mousavi, Elham Sadat. (2010). The Shiite Geography and Iran's Opportunities in the Shiite Territories of the Islamic World. The Fourth International Congress of Geographers of the Islamic World. Retrieved from <http://ensani.ir/file/download/article/20101122121504-437.pdf> (In Persian)
- Ahmadi, Hamid. (2000). The Political Islam and its Critics, The Critique and analysis of Qazi Ashmawi's Thoughts on Islamic Radicalism. Middle East Studies Quarterly, 8 (3)- pp. 59-72. (In Persian)
- Barzegar, Ibrahim. (2013). The way to understand the Takfiris: Similarities between Takfiris and Kharijites. The Strategic Research of politics. Quarterly, pp. 147-164. (In Persian)
- Behrooz Lak, Gholamreza. (2004, March). Islamism and the inadequacy of Western analysis. Zamaneh, 3 (30). (In Persian)
- Dehghani, Seyed Jalal., Ismeeli Mazgar, Alireza. (2016). The Islamic Revolution and the Formulation of Power Discourses in the International System. (In Persian)
- Duran, B., & Yilmaz, N. (2013). Islam, Models and the Middle Est: The New Balance of Power flowing the Arab Spring. Retrieved from

<http://sam.gov.tr>

- Esposito, John. Lewis. (2003). *The Islamic Revolution of Iran and its global reflexion*. (Mohsen. Modir-Shanechi, translator) Baz publications, Tehran.
- Esposito, John. Lewis (2017). *The Future of Islam*. (Amini, Mehdi, Translator) Tehran: Saless Publication, first edition.
- Footoohi Mehrabani, Baqer., Kalantari, Mohsen., And Rajaei, Seyed Abbas. (2016). *The Creative city and Characteristics of the creative Iranian city. Geography (The Scientific-Studious and International Society of Iran Geographi, Quarterly) (51)*, pp. 101-118. (In Persian)
- Fuller, G. (2002). *The Future of Political Islam*. *Foreign Affairs*. Retrieved March / April 2002, from <https://www.foreignaffairs.com/articles/2002-03-01/future-political-islam>.
- Hosseinizadeh, Seyed Mohammad Ali. (2016). *The Political Islam in Iran (vol 3)*. Mofid University, Qom.
- Imam Khomeini, Ruhollah. (1978). *The Sahifeh-ye Noor*. Tehran: The Istitute for Compiling and Publishing of Imam Khomeini's works. Retrieved in 1358, from <https://farsi.rouhollah.ir/library/sahifeh-imam-khomeini/vol/10/page/308> (In Persian)
- Khorramshad, Mohammad Baqir., Et al. (2015). *The Reflections of the Islamic Revolution of Iran (vol 4)*. Samat, Tehran. (In Persian)
- McLean, Iain. (edit). (2002). *Oxford Dictionary of Political Science (first edition)*. (Ahmadi, Hamid. translator). Mizan, Tehran.
- Movasaghi, Ahmad. (1995). *The Contemporary Islamic Movements (vol 4)*, Samat, Tehran. (In Persian)
- Mousavi-Nia, Seyed Reza. (2019, October). *Future Studies and Application of International Relation Theories. Quarterly of Political and International Approaches*. Retrieved October 1398 (In Persian)
- Nasr, Seyed Hussein (1995). *The Muslim youth and the Modern world*. (Asadi, M. translator), Tarh-e-No, Tehran. (In Persian)
- Nasr-ol-Allah, Seyed Hassan. (2019, 9, 10). *Speech at night of Ashura*. Retrieved from <https://www.mashreghnews.ir/news/991321>. (In Persian)
- Qaderi, Hatem. (2010). *Political Thoughts in Islam and Iran*. Samat, Tehran. (In Persian)
- Salehi, Hamid. (2012). *The Islamic Awakening and the Genesis New Regional*

Order in the Middle East. *The Strategic Studies*, 1 (55), pp. 79-102. Retrieved from <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=179755> (In Persian)

Sayyid, Bobby S. (2011). *A Fundamental Fear; centrism and the Emergence of Islamism*, 2nd. University of Tehran, Tehran. (In Persian)

Saunders, M. n., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Reserch Methods for Student Business* (7 edition). Harlow, United Kingdom: Pearson. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Mark-Saunders-10/publication/330760964_Research_Methods_for_Business_Students_Chapter_4_Understanding_research_philos

The Country Science Policy Research Center. (2018). *The pilot of Future Study of the Best Technologies of Iran "2025 "Pamfa 1404"*. The Country Science Policy Research Center, Tehran. Retrieved from <https://nrsp.ac.ir/fa/portfolio/>

